

بررسی احتکار و گران‌فروشی در فقه و حقوق

ایران

محمد رضا میرزایی^۱

چکیده

پدیده احتکار و گران‌فروشی یکی از مصادیق بارز تجاوز به حقوق اجتماعی است که پیامدهای زیانباری به همراه دارد و نظام حکومتی نباید در برابر آن بی‌تفاوت باشد. بنابراین حاکم اسلامی باید در دو عرصه اقتصادی و حقوقی در برابر محتکر و گران‌فروش وارد عمل شده و نگذارد جامعه در مضیقه و فشار معیشتی قرار گیرد. بر همین اساس، در این مقاله سعی شده تا ضمن تعریف احتکار و گران‌فروشی، به بیان احکام فقهی و حقوقی آن نیز پرداخته و ضمن بیان موارد احتکار به بررسی مسائل مختلف مربوط به آن، از قبیل شرایط وقوع احتکار، تفاوت احتکار و گران‌فروشی، تفاوت احتکار و انبارداری و مجازات محتکران و گران‌فروشان نیز پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: احتکار، گران‌فروشی، انبارداری، حقوق اجتماعی، ارزاق عمومی.

مقدمه

یکی از راه‌های کسب ثروت نامشروع، عمل احتکار است که افراد سودجو با انحصار و ذخیره کردن مواد مورد نیاز عمومی جامعه اعم از ارزاق و یا سایر نیازمندی‌ها و ایجاد مضیقه و فشار زندگی به مردم و بالاخره با گران‌فروشی و بالا بردن قیمت اجناس، پول کلانی به جیب می‌زنند. احتکار، مسئله تازه و جدیدی نیست که در جوامع گذشته ناشناخته باشد، بلکه یکی از مشکلات بسیار بزرگ اجتماعی است که از زمان‌های گذشته، به ویژه هنگام جنگ‌های گسترده صورت می‌گرفته و این مشکل زاییده حرص و طمع غریزی بشر است که نوع انسانها به آن مبتلا هستند.

تاریخ احتکار، به نخستین دوره حیات اجتماعی انسان برمی‌گردد. به زمانی که انسان‌ها در معاملات و مبادلات تجاری همواره به دنبال سود بیشتر بودند و به هراندازه که دامنه مبادلات تجاری گسترش می‌یافت و فنون و شیوه‌های آن تکامل پیدا می‌کرد، احتکار و انحصارهای تجاری، گسترده‌تر و پیچیده‌تر می‌شد. اکنون در زمان ما، دامنه احتکار تا آنجا گسترش یافته که به یکی از بزرگترین ابزارهای استعماری تبدیل شده و دولت‌های بزرگ استعمارگر، آن را علیه دولت‌ها و ملت‌های مستضعف به کار می‌گیرند و از این راه بر آنان فشار وارد کرده و به وسیله آن، بر شئون سیاسی، فرهنگی و اقتصادی آنان تسلط می‌یابند. (منتظری، ۱۳۷۹: ۵/۵: ۴۹۴)

همچنین بعضی از فروشندگان کوچک و بزرگ داخلی نیز سهم زیادی در ایجاد احتکار دارند که ممکن است خواسته یا ناخواسته در جهت امیال پلید استعمارگران عمل نموده و مردم را در مضیقه قرار دهند.

از آنجا که این عمل در دین اسلام به شدت مورد نکوهش قرار گرفته و افراد در هر شغل و منصبی که هستند اگر کالا و اجناس مورد نیاز عامه مردم را احتکار کنند، در قیامت به عذابی سخت گرفتار خواهند شد. چنان که خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «والذین یکنزون الذهب والفضة ولا ینفقونها فی سبیل الله فبشرهم بعذاب الیم». (توبه: ۳۴)

کسانی را که از زر و سیم (طلا و نقره) گنج می‌سازند و در راه خدا انفاق نمی‌کنند، به غذایی دردناک خبر ده. بر این اساس، حاکمان اسلامی باید به شدت هوشیار بوده و با افراد محترک مبارزه کنند تا از جریانات ناسالم اقتصادی جلوگیری شود.

۱. تعریف احتکار

«احتکار» از نظر لغوی از کلمه «حکر» گرفته شده که به معانی ظلم، نقص (فراهیدی، ۱۳۷۲: ۳/ ۶۱) عُسْر (زمخشری، ۱۴۰۴: ۱۳۶) و گرد آوردن و انبار کردن و نگاهداشتن غله یا چیز دیگر به قصد گران فروختن (عمید، ۱۳۶۳: ۱/ ۱۰۷) می‌باشد.

۱.۱. تعریف فقهی

فقهها در تعریف احتکار کلمات و جملات مختلفی دارند که این اختلاف ناشی از مکاتب گوناگون فقهی است که دانشمندان بر اساس استنباط خود در مقام بیان حکم شرعی احتکار، برای آن ابراز داشته‌اند که به عنوان مثال به دو نمونه اشاره می‌شود: شیخ انصاری که از فقهای بزرگ امامیه می‌باشد این مسئله را تحت عنوان «احتکار طعام» مطرح نموده و می‌فرماید: «احتکار الطعام و هو جمع الطعام و حبسه یتربص به الغلاء»؛ احتکار عبارت است از جمع کردن و یا حبس کردن آن، به منظور گران شدن. (شیخ انصاری، ۱۴۱۹: ۴/ ۳۶۳)

فقهای شافعی و حنبلی و بعضی از فقهای حنفی از این موضوع تحت عنوان «احتکار قوات» یاد کرده‌اند. مثلاً در کتاب «تحفة المحتاج» ابن حجر که از فقهای شافعی است، احتکار این گونه تعریف شده است: «أن یشتری الاقوات وقت الغلاء و العبرة فیہ بالعرف لیمسکه باکثر من ثمنه للتضییق حینئذ»؛ احتکار آن است که کسی آذوقه مردم را - هنگام گرانی - خریداری نموده و آن را نگهداری کند تا به علت مضیقه و سختی به قیمت گزاف به فروش برساند. (هیثمی، بی‌تا: ۲/ ۴۹)

چنان که ملاحظه شد، از این دو تعریف اینگونه نتیجه می‌گیریم که فقها، احتکار را اختصاص به اطعمه و اقوات داده‌اند، اما برخی دیگر از فقهای حنفی و اکثر فقهای مالکی، موضوع را توسعه داده و معتقدند که احتکار اختصاص به اطعمه و اقوات

ندارد. چنان که ابن عابدین که از فقهای حنفی است در کتاب «الرد المختار» در تعریف احتکار چنین آورده است: «...الطعام و نحوه»؛ احتکار شامل طعام و مانند آن می‌شود. (ابن عابدین، ۱۴۱۲: ۳۵۱/۵)

۲.۱. تعریف حقوقی

جرم احتکار و همچنین گران‌فروشی، نخستین بار در سال ۱۳۱۸ به منظور جلوگیری از احتکار کالای مورد احتیاج مردم در قانون ایران پیش‌بینی شد. (مه‌دوی پور، ۱۳۶۰: ۱۳۰)

بر اساس ماده ۶۰ قانون نظام صنفی، احتکار عبارت است از: «نگهداری کالا به صورت عمدۀ با تشخیص مراجع ذی‌صلاح و امتناع از عرضه آن به قصد گران‌فروشی یا اضرار به جامعه پس از اعلام ضرورت عرضه از طرف وزارت بازرگانی یا سایر مراجع قانونی ذی‌ربط».

اما در ماده ۴ قانون تعزیرات حکومتی، مصوب سال ۱۳۶۷ با اندک تغییر، در تعریف احتکار گفته است:

احتکار عبارت است از نگهداری کالا به صورت عمدۀ با تشخیص مرجع ذی‌صلاح و امتناع از عرضه آن به قصد گران‌فروشی یا اضرار به جامعه پس از اعلام ضرورت عرضه توسط دولت.

در ماده یک قانون تشدید مجازات محترکان و گران‌فروشان مصوب سال ۱۳۶۷ احتکار این‌گونه تعریف شده است: «احتکار عبارت است از جمع و نگهداری ارزاق مورد نیاز و ضروری عامه مردم (گندم، جو، کشمش، خرما، روغن حیوانی و نباتی) به قصد افزایش قیمت».

باتوجه به تعاریفی که از احتکار در قوانین فوق صورت گرفته و مستفاد از بند ب ماده ۱ قانون مجازات اخلا لگران در نظام اقتصادی کشور، مصوب سال ۱۳۶۹، می‌توان گفت که:

هرگونه اخلا ل در امر توزیع مایحتاج عمومی و جمع‌آوری و نگهداری کالا و ارزاق مورد نیاز عامه مردم به صورت عمدۀ و امتناع از عرضه آن به قصد افزایش قیمت و

گران‌فروشی یا اضرار به جامعه یا ایجاد انحصار و کمبود در عرضه آن، احتکار گفته می‌شود.

با بررسی قوانین مختلف که به ذکر موضوع احتکار پرداخته‌اند، می‌توان دریافت که قانونگذار در تعریف احتکار نکاتی را مد نظر قرار داده که لازم است به این نکات توجه شود که با مسامحه می‌توان از آن، به عنوان شرایط احتکار نام برد:

أ) یکی از آن نکات این است که در قانون تعزیرات اشاره شده که نگهداری کالا باید به صورت عمده باشد. به این معنا که اگر به صورت جزئی بود و فرد مقداری از کالا را برای خود نگهداری کرد تا بعداً بفروشد و مبلغی را به دست آورد، مشمول این تعریف نمی‌شود. به شرطی که مرجع ذی‌صلاح، این مقدار از کالا را عمده تشخیص ندهد.

ب) نکته دیگر این است که در قانون تعزیرات، قصد گران‌فروشی مطرح شده است و در قانون تشدید مجازات محترکان و گران‌فروشان، قصد افزایش قیمت. این دو مورد تفاوت‌هایی با هم دارند؛ به این معنا که زمانی کالا را نگهداری می‌کنیم تا در آینده گران‌تر شود و آن را بفروشیم. در حالت دیگر، کالا را نگهداری می‌کنیم تا گران‌تر از قیمت همان زمان به فروش برسانیم.

ج) مورد دیگر این است که گاهی فرد کالا را گران‌تر نمی‌فروشد، ولی قصدش ضرر زدن به جامعه است. یعنی می‌داند که قیمت کنونی با آینده تفاوتی ندارد، ولی قصد اضرار به جامعه را دارد. همچنین این احتمال وجود دارد که این کالا اکنون ضروری باشد، اما در آینده چندان ضرورتی نداشته باشد و حتی قیمت آن نیز در آینده افزایش پیدا نکند، اما فرد کالا را در انبار، منزل یا مغازه خود نگهداری کند تا به جامعه ضرر بزند. یعنی قانونگذار تعریف احتکار را بسیار گسترده‌تر کرده و احتکار لزوماً ناظر به گران‌فروشی در آینده نیست.

د) دیگر اینکه واژه اخلال در لغت به معانی خلل آوردن، رخنه کردن، زیان رسانیدن و به هم‌زدن کاری آمده است. اما اصطلاحاً این واژه در قوانین مختلف به دفعات مورد استفاده قرار گرفته است، به طوری که در قانون مجازات اسلامی با

اصطلاحاتی همچون: «اخلال درنظام اقتصادی کشور»، «اخلال شدید درنظم عمومی کشور»، «اخلال درنظم دادگاه» و... برخورد می‌کنیم که در هر موضع، معنای مخصوص به خود را دارد.

بنابراین از آنچه درب یان معنای لغوی واصطلاحی واژه «اخلال» گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت که باید آن را با توجه به متعلق آن، دارای معانی مختلف بدانیم. مراد از ارزاق و نیازمندی‌های عمومی، کالاهای حساس و ضروری است که در سبد خانوار قرار گرفته و برای تنظیم بازار و تأمین نیاز عمومی مردم توسط دولت ذخیره‌سازی، قیمت‌گذاری، عرضه، نظارت و کنترل می‌شود.

۲. تعریف گران‌فروشی

قانونگذار در بند ب ماده اول قانون تشدید مجازات محکومان و گران‌فروشان (مصوب سال ۱۳۶۷) گران‌فروشی را این گونه تعریف کرده است: «گران‌فروشی عبارت است از عرضه کالا به بیش از نرخ متعارف، و در مورد کالاهای که به دست دولت توزیع می‌شود به بیش از نرخ تعیین شده توسط دولت». همچنین مستفاد از مواد ۵۷ قانون نظام صنفی اصلاحیه سال ۱۳۹۲ و ماده ۲ قانون تعزیرات حکومتی (مصوب سال ۱۳۶۷) هر شخصی که کالا یا خدمات را به بهای بیش از قیمت تعیین شده به وسیله مراجع قانونی عرضه کند یا بفروشد و همچنین در عرضه این کالا و خدمات مقررات و ضوابط قیمت‌گذاری تعیین شده را اجرا نکند و یا هرگونه اقدام دیگری که موجب افزایش قیمت کالا یا خدمات به ضرر خریدار گردد، گران‌فروش گفته می‌شود.

با توجه به تعاریف گفته شده این‌گونه برداشت می‌شود که تعریف قانون نظام صنفی کامل‌تر است، زیرا علاوه بر فروش کالا یا ارائه خدمات به بهای بیش از نرخ‌های تعیین شده، به هر نوع عملی که منجر به افزایش بها شود نیز تأکید کرده است.

۳. انواع احتکار

با توجه به قوانین مختلف در زمینه احتکار و گران فروشی می‌توان به پنج نوع از اقسام احتکار اشاره کرد:

۱. **احتکار فقهی:** با توجه به ماده ۲ قانون تشدید مجازات محترکان و گران‌فروشان، که بر گرفته از فقه است، اقلام ضروری خوراکی، مثل گندم، جو، خرما و... را اگر کسی احتکار کند، قابل مجازات خواهد بود.

۲. **احتکار تعزیراتی:** که بر اساس موضوع ماده ۴ قانون تعزیرات حکومتی جرم‌انگاری شده است.

۳. **احتکار صنفی:** که بر اساس ماده ۶۰ قانون نظام صنفی کشور جرم‌انگاری شده است.

۴. **احتکار به منظور اخلال در نظام اقتصادی کشور:** که بر اساس بند ب ماده ۱ قانون مجازات اخلالگران در نظام اقتصادی کشور جرم‌انگاری شده و سرپیچی از این قانون در شرایط خاصی مجازات اعدام، و در بعضی موارد مجازات حبس را در پی دارد.

۵. **احتکار به قصد مقابله و ضربه زدن به حکومت اسلامی:** که بر اساس ماده ۲ قانون مجازات اخلالگران در نظام اقتصادی و ماده ۶ قانون تشدید مجازات محترکان و گران‌فروشان، حکم محارب را داشته و مجازات آن اعدام است.

۴. حکم شرعی احتکار

بنا بر قول مشهور فقهای امامیه و اجماع فقهای حنبلی، مالکی، حنفی و اکثر فقهای شافعی، در مواردی که اجناس مورد احتکار به اندازه کافی وجود نداشته و موجب اضرار و اختلال در نظام جامعه گردد، فتوا به حرمت احتکار داده‌اند. (محقق داماد، ۱۳۹۵: ۲۳) چنان که حضرت امام خمینی علیه السلام می‌فرماید:

احتکار حرام است و آن عبارت است از انبار کردن خوراکی‌ها و نگهداشتن آن، به انتظار اینکه قیمتش گران شود، در صورتی که مسلمانان به آن نیازمند باشند... (امام خمینی، ۱۳۶۵: ۲۳/۱)

۵. ادله حرمت احتکار

۵. ۱. کتاب

از میان فقهای امامیه، قطب‌الدین راوندی به آیه شریفه: «یا ایها العزیز مسنا و اهلنا الضّر و جننا ببضاعة مزجاة فاوف لنا الکیل...؛ ای عزیز، ما و بستگان‌مان گرفتار سختی شده‌ایم و کالای ناچیز آورده‌ایم، پیمانۀ را تمام ده»، استناد نموده و گفته است کمبود مواد غذایی موجب خسارت و زیان است و چنانچه کمبود مواد غذایی معلول دست بشر و به علت زیاده‌خواهی و سوء توزیع و مبادلات اقتصادی باشد، از موجبات ضرر به مردم است. بنابراین احتکار، موجب زیان به مردم بوده و حرام می‌باشد. (محقق داماد، ۱۳۹۵: ۲۵-۲۴)

همچنین علمای اهل سنت به آیه شریفه: «یا ایها الذین آمنوا لا تأکلوا اموالکم بینکم با الباطل الا ان تكون تجارة عن تراض...» (نساء: ۲۹) استدلال کرده و گفته‌اند که مراد از «اکل مال به باطل»، عبارت است از هر روشی که مال را به مصرف برسانند که خداوند اجازه نداده یا از آن نهی کرده باشد. مانند قمار، رشوه و احتکار. (صالح عبدالله: ۱۳۶)

اما با توجه دقیق به آیات فوق معلوم می‌شود که این آیات درصدد بیان حرمت معاملات غیر شرعیه است و ربطی به حرمت احتکار ندارد. چون اولاً در آیه اول، بر فرض که خاندان حضرت یعقوب به جهت کمبود مواد غذایی در مشقت باشند، چه دلیلی بر حرمت احتکار دارد؟ چون در آن زمان کمبود مواد غذایی به خاطر قحطی و خشکسالی بوده، نه احتکار.

ثانیاً احتکار به معنی جمع‌آوری و نگهداری است که معمولاً قبل از معامله و داد و ستد انجام می‌گیرد و محتکر برای اینکه سود بیشتری در معامله ببرد، کالا را احتکار کرده تا به دلخواه خود هر وقت که خواست آن‌ها را می‌فروشد، ولی در آیه دوم، کلمه «بینکم» قرینه است بر اینکه معامله باید بین دو نفر یا بیشتر صورت

بگیرد، درحالی‌که احتکار به وسیله یک نفر هم تحقق پیدا می‌کند. همچنین جمله: «الآن تكون تجارة عن تراض» که تجارت کردن با رضایت طرفین را می‌رساند و ناظر به معاملات غیر شرعی است می‌گوید معاملات غیر شرعی حرام است، نه اینکه بیانگر حرمت احتکار باشد!

۵. ۲. سنت

در آثار فقها، به ویژه فقهای شیعه برای حرمت احتکار بیشتر به روایات پیامبر اسلام ﷺ و ائمه معصومین استناد شده است. که به چند نمونه اشاره می‌شود:

۱. قال رسول الله ﷺ: «الجالب مرزوق و المحتكر ملعون؛ کسی که مواد لازم را برای دیگران تأمین می‌کند، مرزوق است ولی احتکار کننده ملعون است». (حر عاملی، بی‌تا: ۳۱۳/۱۲)

۲. قال رسول الله ﷺ: «من دخل في شئ من اسعار المسلمين ليغلي عليهم كان حقاً على الله ان يقذفه في معظم جهنم رأسه اسفل؛ هرکس با مداخله در نرخ‌های بازار مسلمانان به گونه‌ای عمل کند که گرانی بر آن‌ها وارد آید، بر خداوند است که او را در جهنم واژگون فروبرد». (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۷: ۱۲/۲)

۳. در نامه حضرت علیؑ به مالک اشتر آمده است: «فامنع من الاحتكار فان رسول الله ﷺ منع منه و ليكن البيع بيعاً سمحاً بموازين عدل و اسعاً لا يجحف بالفريقين من البائع و المبتاع. فمن قارف حكرة بعد نهيك اياه فنكل به و عاقبه في غير اسراف؛ از احتکار جلوگیری نما، زیرا که رسول خدا ﷺ از آن جلوگیری فرموده و باید خرید و فروش به نحو آسان و با میزان عدالت باشد که به هیچ یک از طرفین اجحاف نشود. اگر رکسی بعد از منع تو اقدام به احتکار نمود، او را برابر مقررات در حد متناسب مجازات نمای». (صبحی صالح، ۱۴۰۱: ۴۲۸)

۴. حلبی از امام صادقؑ نقل می‌کند: «قال سئلته عن الرجل يحتكر الطعام و يتربص به، هل يصلح ذلك؟ قال ان كان الطعام كثيراً يسع الناس فلا بأس، و ان كان الطعام قليلاً لا يسع الناس، فانه يكره ان يحتكر الطعام و يترك الناس ليس لهم طعام». (حر عاملی، بی‌تا: ۳۱۳/۱۲)

از امام صادق علیه السلام سؤال کردم راجع به شخصی که مواد غذایی را احتکار می کند و انتظار گرانی آن را می کشد، چه حکمی دارد؟ حضرت علیه السلام فرمود: اگر طعام زیاد است که مردم در تنگنا قرار نمی گیرند اشکالی ندارد، ولی اگر کم است و مردم در سختی قرار می گیرند، زشت است که مواد غذایی را احتکار کند درحالی که مردم بدون مواد غذایی باشند.

۵.۳. اجماع

آنچه از بیان مشهور علما به ویژه علمای امامیه برمی آید این است که آنان فتوا به حرمت احتکار داده اند، چنان که مرحوم مقدس اردبیلی در «مجمع الفائدة البرهان فی شرح ارشاد الاذهان» و مرحوم صاحب جواهر در «جواهر الکلام» ادعای اجماع بر حرمت احتکار نموده اند. (محقق داماد، ۱۳۹۵: ۲۹-۲۸)

۵.۴. عقل

در فقه امامیه، عقل، چهارمین منبع فقهی است و روش استناد به عقل (که اصطلاحاً «مستقلات عقلیه» گفته می شود) این گونه است که «کَلِّمًا حَكَمَ بِه الْعَقْلُ، حَكَمَ بِه الشَّرْعُ»، یعنی هرچه را عقل به او حکم کند، شرع نیز به آن حکم خواهد کرد. در مورد احتکار چنین استدلال می شود که احتکار موجب زیان مردم و اختلال در بازار مسلمین و همچنین در مضیقه قرار گرفتن آنها می شود، لذا هر آنچه که موجب زیان مردم و اختلال در نظم بازار شود، از نظر عقل کار زشت و ناپسند خواهد بود، بنابراین شرع هم به ممنوعیت و حرمت آن حکم می کند.

۶. موضوع و موارد احتکار

۶.۱. احتکار ارزاق عمومی

بعد از اینکه ثابت شد، احتکار در صورتی که موجب اختلال در بازار، در مضیقه قرارداد مردم و در نتیجه ضرر زدن به آنها گردد، حرام و ممنوع است، این سؤال به ذهن می رسد که احتکار چه نوع کالا و اشیایی حرام است؟ آیا منظور آذوقه و قوت مردم است؟ یا تمام مواد غذایی و خوراکی را شامل می شود؟ و یا اینکه تمام

نیازمندی‌های مردم اعم از خوراک، پوشاک، سوخت، دارو، مسکن و... را شامل می‌شود؟

اکثر فقهای عامه احتکار آذوقه مورد نیاز عامه مردم را حرام و ممنوع می‌دانند، حتی خوراک حیوانات اهلی را نیز بر آن افزوده‌اند، ولی حنابله، فقط احتکار قوت آدمیان را حرام می‌دانند. (محقق داماد، ۱۳۹۵: ۳۲)

اما آنچه که در روایات وارده از ائمه معصومین علیهم‌السلام در این خصوص نام برده شده، موارد احتکار عبارت است از: گندم، جو، خرما، کشمش، روغن و زیت. اما در بسیاری از روایات، احتکار طعام به طور کلی و بدون تعیین مصداق ممنوع شده است، لذا نظریات گوناگون در میان فقها وجود دارد. (حرعاملی، همان: ۱۷/ ۴۲۷- ۴۲۳)

بسیاری از فقهای امامیه احتمال جریان احتکار را در همه مواد غذایی قوی دانسته، هر چند صراحتاً به آن فتوا نداده‌اند. چنان که مرحوم سید ابوالحسن اصفهانی می‌فرماید: «بل لا یبعد تحققه فی کل ما یحتاج الیه عامه اهالی البلد من الاطعمة کالأرز والذرة بالنسبة الی بعض البلاد؛ بعید نیست که [احتکار] در تمام مایحتاج عمومی مردم، تحقق پیدا کند. مانند برنج و ذرت که در بعضی شهرها آذوقه عموم به حساب می‌آید». (حائری، ۱۳۴۵: ۱/ ۱۹۶)

به نظر نگارنده با توجه به آنچه در بیان حکم حرمت احتکار اشاره شد، به هر آنچه که موجب اختلال در بازار، در مضیقه قرار گرفتن مردم و ضرر رساندن به آن‌ها باشد، احتکار صدق می‌کند، لذا دلیلی ندارد که احتکار را فقط به قوت مردم یا مواردی که در بعضی از روایات اشاره شده، اختصاص بدهیم، بلکه هر چه که کمبود آن، مردم را در مضیقه انداخته و نظم بازار را بهم بزند، حرام و ممنوع است؛ اعم از خوراک، پوشاک، دارو، سوخت و کلیه مایحتاج ضروری عامه مردم که به حسب زمان و مکان قابل تغییر است.

چنان که از فقهای معاصر، مرحوم آیت الله میرزا هاشم آملی لاریجانی در این خصوص نقل شده است:

ان الاحتکار اذا اوجب اختلال النظام يكون حراماً عقلاً و شرعاً ... فلا بد من ان يشتمل كل مورد يحصل منه ذلك و عليه فلا اختصاص له بما ذكر في الروايات... و من المعلوم ان امر المسكن و الملبس ربما يكون اهم من امر غيره في ذلك و هكذا احتكار الماء. (محقق داماد، همان: ۳۴)

احتکار اگر موجب اختلال نظام شود عقلاً و شرعاً حرام است... پس باید تمام مواردی را که موجب احتکار می شود شامل شود و اختصاص به آنچه که در روایات آمده نداشته باشد... و مسلماً امر مسکن و لباس، چه بسا مهم تر از چیزهای دیگر است، همچنین است احتکار آب.
مرحوم حاج شیخ مرتضی حائری در این زمینه می گوید:

اذا فرض الاحتياج الى غير الطعام من الامور الضرورية للمسلمين كالدواء و الوقود في الشتاء بحيث استلزم من احتكارها الحرج و الضرر على المسلمين فمقتضى ما تقدم من دلالة دليل الحرج و الضرر، حرمة و ان لم تصدق عليه لغة الاحتكار... (حائری، ۱۳۴۵: ۱۹۷)

از آنجا که نیازمندی های عمومی مردم غیر از آذوقه مانند دارو و مواد سوختی در فصل زمستان، به گونه ای است که از احتکار آنها سختی و زیان بر مسلمانان وارد می آید، مقتضای ادله نفی حرج و ضرر آن است که این عمل حرام است، هر چند که از مصادیق احتکار تعریف شده در فقه نباشد.

۲.۶. احتکار عمل و خدمات

از جمله مسائلی که در بحث احتکار قابل طرح می باشد، احتکار عمل و خدمات است. چنان که این موضوع در فقه عامه مطرح شده که هر گاه گروهی که حرفه مشترک دارند، اگر با تبانی یکدیگر انحصار به وجود آورند و بدینوسیله نرخ را بالا ببرند تا سود کلان استحصال نمایند، این عمل حرام و ممنوع است.
ابن تیمیه در این زمینه می گوید:

هر گاه مردم به زراعت، نساجی و یا بنایی نیازمند باشند، این گونه اعمال واجب می گردد و در صورت امتناع، ولی امر آنان را در مقابل عوض المثل

مجبور می‌سازد. و آنان حق مطالبه بیش از عوض المثل را ندارند. البته مردم هم مجاز نیستند که کمتر از حق آنان پرداخت کنند. (ابن تیمیه، بی تا: ۲۷)

این موضوع در فقه امامیه اما به این صورت مطرح نیست، چنان که در کتاب مکاسب محرمة شیخ انصاری در بحث اجرت بر واجبات، این گونه مشاغل که حفظ نظام جامعه مترتب بر آن باشد، جزء واجبات کفایی مطرح شده است، لذا اگر کسی شغلی داشته باشد که زندگی روزمره مردم متوقف بر آن باشد و آن را ترک کند، در واقع واجب کفایی را ترک کرده و شامل موضوع احتکار نمی‌شود. چنان که می‌فرماید:

ان الصناعات التي يتوقف النظام عليها يجب كفايةً لوجوب اقامة النظام...؛
صناعاتی که نظام متوقف بر آن‌هاست، واجب کفایی است، چون حفظ نظام
و استوار داشتن آن واجب است. (انصاری، ۱۴۱۹: ۱۳۷/۲)

همچنین روایتی است که محمد بن مسلم از امام باقر^{علیه السلام} نقل می‌کند: «سألته عن الرجل يعالج الدواء للناس فيأخذ عليه جُعلاً؟ فقال: لا بأس»؛ از امام باقر^{علیه السلام} سؤال کردم راجع به مردی که حرفه پزشکی داشت و به مردم جهت معالجه دارو می‌داد و برای این کار به نحو جُعاله مُزد تعیین می‌کرد. حضرت فرمود: این کار مانعی ندارد». (حرعاملی، بی تا: ۲۸۷/۱۷)

از مطالب گفته شده این گونه می‌توان نتیجه گرفت که حرفه‌ها و صناعاتی که نظام اجتماعی مردم بر آن استوار است، واجب کفایی است و در صورتی که به مقدار لازم به آن مشاغل اقدام نکنند، واجب تعیینی می‌گردد، اما ناگفته پیداست که گروه مشترک در یک صنف که حرفه آنان مورد نیاز جامعه و حفظ نظام اجتماعی مترتب بر آن باشد، هرگاه با تبانی اقدام به ازدیاد نرخ نمایند، به طوری که مردم در مضیقه قرارگیرند، علاوه بر اینکه مزد دریافتی برای آنان حلال نخواهد بود؛ دولت هم نمی‌تواند نسبت به آن بی تفاوت باشد، بلکه جهت تعدیل نرخ این گونه مشاغل به نحو مقتضی اقدام خواهد نمود. چنان که قانونگذار در بند ۸ ماده ۵ قانون تشدید مجازات محتکران و گران‌فروشان، خودداری فرد صنفی از عرضه و فروش کالا یا

مصنوعات و یا فرآورده‌ها یا خدمات به خلاف مقررات صنفی را جرم دانسته و برای آن مجازات تعیین کرده است.

۷. مجازات محترکان و گران‌فروشان

۷.۱. مجازات محترک

بر اساس ماده ۲ قانون مجازات اخلا لگران اقتصادی اگر اخلال در امر توزیع مایحتاج عمومی از طریق احتکار عمده ارزاق یا سایر نیازمندی های عمومی به قصد ضربه زدن به نظام و یا به قصد مقابله با آن و یا با علم به مؤثر بودن اقدام در مقابله با نظام مزبور چنانچه در حد افساد فی الارض باشد، مرتکب یا مرتکبین به مجازات اعدام محکوم خواهند شد و در غیر این صورت به حبس از پنج تا بیست سال محکوم شده و در هر دو مورد دادگاه به عنوان جزای مالی به ضبط کلیه اموالی که از طریق خلاف قانون به دست آمده است، حکم خواهد داد.

ضمناً دادگاه می‌تواند علاوه بر جریمه مالی و حبس، مرتکب را به ۲۰ تا ۷۴ ضربه شلاق در انظار عمومی محکوم نماید. همچنین بر اساس تبصره یک ماده فوق، در مواردی که اخلال در امر توزیع مایحتاج عمومی از طریق احتکار عمده یا کلان یا فراوان ارزاق یا نیازمندی های عمومی نباشد مرتکب به حبس از شش ماه تا سه سال و جزای نقدی معادل دو برابر اموالی که از طریق غیرقانونی به دست آمده است، محکوم خواهد شد.

بر اساس تبصره ۲ ماده فوق، اگر این اقدامات از طرف شخص یا اشخاص حقوقی اعم از خصوصی یا دولتی یا نهادها یا تعاونی‌ها و غیر این‌ها انجام گیرد، فرد یا افرادی که در انجام این اقدامات عالماً و عامداً مباشرت یا شرکت و یا به گونه‌ای دخالت داشته باشند، بر حسب اینکه اقدام آن‌ها با قسمت اول یا دوم ماده ۲ قانون مجازات اخلا لگران در نظام اقتصادی کشور منطبق باشد، به مجازات مقرر در این ماده محکوم خواهند شد. در این موارد اگر مدیر یا مدیران و بازرس یا بازرسان و به طور کلی مسئول یا مسئولین ذیربط که به گونه‌ای از انجام تمام یا قسمتی از اقدامات مزبور مطلع شوند و در زمینه جلوگیری از آن یا آگاه ساختن افراد یا مقاماتی که قادر

به جلوگیری هستند اقدام فوری و مؤثری انجام ندهند و از انجام تکلیف مقرر خود داری کرده یا با سکوت خود به تحقق جرم کمک کنند، معاون جرم محسوب شده و حسب مورد به مجازات مقرر برای معاون جرم محکوم می‌شوند. اما بر اساس ماده ۴ قانون تعزیرات حکومتی جرمه و مجازات احتکار، شرح زیر است:

أ) مرتبه اول؛ الزام محتکر به عرضه و فروش کل کالاهای احتکار شده و جرمه نقدی معادل ده درصد (۱۰٪) قیمت روز کالاهای احتکار شده.

ب) مرتبه دوم؛ فروش کالا توسط دولت و اخذ جرمه از بیست تا صد درصد ارزش کالا.

ج) مرتبه سوم؛ فروش کالا توسط دولت، اخذ جرمه از یک تا سه برابر ارزش کالا، قطع تمام یا قسمتی از سهمیه و خدمات دولتی تا شش ماه و نصب پارچه در محل واحد صنفی به عنوان محتکر.

د) مرتبه چهارم علاوه بر مجازات مرتبه سوم، لغو پروانه واحد و معرفی از طریق رسانه‌های گروهی به عنوان محتکر.

بر اساس ماده ۶۰ قانون نظام صنفی جرمه احتکار، با عنایت به دفعات تکرار در طول هر سال به شرح زیر است:

أ) مرتبه اول؛ الزام محتکر به عرضه و فروش کل کالاهای احتکار شده و جرمه نقدی معادل پنجاه درصد (۵۰٪) قیمت روز کالاهای احتکار شده.

ب) مرتبه دوم؛ الزام محتکر به عرضه و فروش کل کالاهای احتکار شده و جرمه نقدی معادل دو برابر قیمت روز کالاهای احتکار شده و نصب پارچه یا تابلو بر سردر محل کسب به عنوان متخلف صنفی به مدت یک ماه.

ج) مرتبه سوم؛ الزام محتکر به عرضه و فروش کل کالاهای احتکار شده و جرمه نقدی معادل پنج برابر قیمت روز کالاهای احتکار شده و نصب پارچه یا تابلو بر سردر محل کسب به عنوان متخلف صنفی و تعطیل محل کسب به مدت یک ماه.

چنان که ملاحظه شد مجازات محکومان در هریک از قوانین فوق متفاوت و مختلف بوده به طوری که تفاوت بسیار فاحشی در هریک از این مجازات‌ها قابل مشاهده است. از تحلیل هریک از این قوانین این‌گونه می‌توان نتیجه گرفت که قانونگذار با توجه به قصد مجرم و نوع جرم ارتكابی، مجازات‌های مختلفی برای مجرمین در نظر گرفته است که به طور اختصار به آن اشاره می‌شود:

۷.۱.۱. مجازات ساده

بر اساس تبصره ۱ ماده ۲ قانون مجازات اخلا لگران، حبس از شش ماه تا سه سال و جزای نقدی معادل دو برابر اموالی که از راه خلاف به دست آمده، در صورتی است که اخلال در نظام اقتصادی به صورت عمد، کلان و یا فراوان نباشد.

۷.۱.۲. مشدد ۱:

بر اساس ماده ۲ قانون مجازات اخلا لگران، حبس از ۵ تا ۲۰ سال، ۲۰ تا ۷۴ ضربه شلاق و ضبط کلیه اموالی که از طریق خلاف قانون به دست آمده در صورتی است که اخلال، عمد، کلان یا فراوان باشد، ولی قصد محتکر، ضربه زدن به نظام یا مقابله با آن و یا در حد افساد فی الارض نباشد.

۷.۱.۳. مشدد ۲:

بر اساس ماده ۲ قانون فوق، مجازات اعدام در صورتی است که علاوه بر عمد، کلان یا فراوان بودن اخلال، قصد محتکر، ضربه زدن یا مقابله بانظام و یا در حد افساد فی الارض نیز باشد.

۷.۲. مجازات گران فروش:

بر اساس ماده ۲ قانون تعزیرات حکومتی، تعزیرات گران‌فروشی باتوجه به میزان و مراتب تخلف واحدها به شرح زیر می‌باشد:

أ) گران‌فروشی تا مبلغ بیست هزار ریال:

مرتب اول؛ تذکر کتبی، تشکیل پرونده.

مرتبۀ دوم؛ اخطارشدید، اخذ تعهد کتبی مبنی بر عدم تخلف و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف اول).

مرتبۀ سوم؛ جریمه از پنج هزار ریال تا پنج برابر میزان گران‌فروشی و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف دوم)

مرتبۀ چهارم؛ جریمه از ده هزار ریال تا ده برابر میزان گران‌فروشی، قطع تمام یا برخی خدمات دولتی از یک تا شش ماه و ممهور نمودن پروانه ی واحد به مهر (تخلف سوم).

مرتبۀ پنجم؛ علاوه بر اخذ جریمه طبق مرتبۀ چهارم، تعطیل موقت از یک تا شش ماه و نصب پارچه به عنوان گران‌فروش.
مرتبۀ ششم؛ تعطیل و لغو پروانه واحد.

ب) گران‌فروشی از مبلغ بیش از بیست هزار ریال تا مبلغ دویست هزار ریال:

مرتبۀ اول؛ جریمه معادل مبلغ گران‌فروشی و اخطار کتبی.

مرتبۀ دوم؛ جریمه از یک تا دو برابر میزان گران‌فروشی و ممهور نمودن پروانه ی واحد به مهر (تخلف اول).

مرتبۀ سوم؛ جریمه از یک تا پنج برابر میزان گران‌فروشی، اخطار قطع خدمات دولتی و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف دوم).

مرتبۀ چهارم؛ علاوه بر اخذ جریمه طبق مرتبۀ سوم، قطع تمام یا برخی خدمات دولتی از یک تا شش ماه و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف سوم).

مرتبۀ پنجم؛ علاوه بر اخذ جریمه طبق مرتبۀ سوم، تعطیل موقت واحد از یک تا شش ماه و نصب پارچه به عنوان گران‌فروش.
مرتبۀ ششم؛ تعطیل لغو پروانه واحد.

ج) گران‌فروشی از مبلغ بیش از دویست هزار ریال تا یک میلیون ریال:

مرتبۀ اول؛ جریمه از یک تا دو برابر میزان گران فروشی، اخذ تعهد کتبی مبنی بر عدم تخلف و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف اول).

مرتبۀ دوم؛ جریمه از دو تا پنج برابر میزان گران فروشی، قطع تمام یا برخی خدمات دولتی از یک تا شش ماه و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف دوم).

مرتبۀ سوم؛ علاوه بر اخذ جریمه طبق مرتبۀ دوم، تعطیل موقت واحد از یک تا شش ماه، نصب پارچه به عنوان گران فروش و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف سوم).

مرتبۀ چهارم؛ علاوه بر اخذ جریمه طبق مرتبۀ دوم، تعطیل و لغو پروانه واحد و لغو کارت بازرگانی.

د) گران فروشی بیش از مبلغ یک میلیون ریال :

مرتبۀ اول؛ جریمه از دو تا پنج برابر میزان گران فروشی، اختار کتبی و ممهور نمودن پروانه ی واحد به مهر (تخلف اول).

مرتبۀ دوم؛ جریمه از پنج تا هشت برابر میزان گران فروشی، قطع تمام یا برخی خدمات دولتی از یک تا شش ماه و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف دوم).

مرتبۀ سوم؛ علاوه بر اخذ جریمه طبق مرتبۀ دوم، تعطیل موقت واحد از یک تا شش ماه، نصب پارچه به عنوان گران فروش و ممهور نمودن پروانه واحد به مهر (تخلف سوم).

مرتبۀ چهارم؛ علاوه بر اخذ جریمه طبق مرتبۀ دوم، تعطیل و لغو پروانه واحد و لغو کارت بازرگانی.

۸. تفاوت احتکار و گران فروشی

از تعاریف و مجازات‌هایی که در مورد احتکار و گران فروشی ذکر شد، می‌توان نتیجه گرفت که چند تفاوت عمده میان آن‌ها وجود دارد:

۱. احتکار عبارت است از نگهداری کالا به صورت عمد و امتناع از عرضه آن به قصد گران‌فروشی یا اضرار به جامعه، ولی گران‌فروشی نگهداری کالا نیست، بلکه عرضه کالا و خدمات است، اما به قیمت بیش از نرخ‌هایی که توسط مراجع ذیصلاح تعیین شده یا هر نوع اقدامی که موجب افزایش قیمت کالا یا خدمات گردد.

۲. عمل احتکار جرمی است که با توجه به قصد محترک و میزان احتکار آن، مجازات‌های سنگینی را در بر دارد، اما گران‌فروشی در قانون تحت عنوان تخلف، یاد شده که توسط قانونگذار بر اساس میزان و مراتب تخلف واحدها برای آن تعزیر در نظر گرفته است.

۳. قانونگذار برای مجازات محترک علاوه بر جزای نقدی، شلاق و ضبط کلیه اموال، مجازات حبس و در موارد خاص، مجازات اعدام در نظر گرفته است، اما تخلف گران‌فروشی هر چه قدر هم سنگین باشد، امولش ضبط نشده و مجازات حبس و اعدام ندارد، بلکه به جریمه نقدی، تعطیلی واحد و لغو پروانه واحد یا کارت بازرگانی بسنده نموده است.

۹. تفاوت احتکار با انبارداری

باید توجه داشت که معیار در احتکار حرام، ایجاد بازار سیاه است به گونه‌ای که موجب تضییق و دشواری مردم مسلمان فراهم گردد و گرنه در موارد فراوانی که عرضه بی‌رویه کالا چه بسا موجب تضییع و تلف مال می‌گردد، نه تنها حرام نیست، بلکه از جهاتی منطبق با موازین عقلائی است.

مثلاً هنگام برداشت میوه در اواخر تابستان، اگر باغداران محصول خویش را یک‌باره به بازار عرضه کنند، از آنجا که در آن فصل عوامل عرضه و تقاضا با یکدیگر تناسب ندارد، این عمل نتیجه‌ای جز ضایع شدن و از بین رفتن محصولات نخواهد داشت و عواقب سوء اقتصادی دیگری نیز پیامد آن خواهد بود، زیرا به علت ضرر و زیانی که فروشندگان، به خاطر فروش جنس خود به بهای ارزان، متحمل می‌شوند توازن اقتصادی نیز آشفته می‌گردد.

درحالی‌که اگر در همان ایام به مقدار مایحتاج عمومی و فروش به نرخ عادلانه، متناسب با قیمت تمام شده و سود منصفانه، دسترنج خویش را به بازار عرضه کنند و

بقیه محصول به نحو صحیح، از جمله نگهداری در سردخانه انبار گردد و به تدریج به موازات مصرف توزیع شود، عملی خردمندانه خواهد بود.

نتیجه:

احتکار از مسائلی است که مستقیم با مصالح جامعه در ارتباط است و جلوگیری از آن، از وظایف دولت و حکومت است که از احتکار جلوگیری نموده و محتکر را تحت تعقیب قرار داده و به مجازات برساند، چنان که حضرت علی علیه السلام به مالک اشتر دستور می‌دهد که بازرگانان در عین اینکه نقش اساسی در تأمین ارزاق و نیازمندی‌های جامعه دارند و باید احترام آنان حفظ شود، ولی نباید غافل بود که گاهی حرص و طمع، آنان را به احتکار و ایجاد بازار سیاه به خاطر بهره‌وری بیشتر و سوء استفاده از بازار آشفته وادار می‌کند، لذا همواره آنان را از احتکار منع کن و اگر کسی سرپیچی کرد، او را مجازات نمای.

آنچه در احتکار مهم است و جزو شرایط اصلی آن محسوب می‌شود، خودداری از عرضه کالا و نگهداری آن به صورت عمده است که این عمل به قصد گران‌فروشی و اختلال در توزیع مایحتاج عمومی و ضرر زدن به جامعه است، اما اینکه احتکار در چه صورت منجر به اختلال در توزیع مایحتاج عمومی است، موضوعی است که یا باید دولت با تعیین ضوابط، رفع ابهام کند یا با اصلاح قوانین در صدد رفع ابهام آن برآید تا تخلف یا جرم در این مسئله تشخیص داده شود.

سیر تکامل قوانین از ابتدای انقلاب تاکنون نشان می‌دهد که ما از جرم‌انگاری به تخلف‌انگاری در این زمینه سوق پیدا کرده‌ایم و احتکار را در حد یک تخلف انگاشته‌ایم که برای پیدا کردن راه حل در این زمینه می‌توان به چند مورد اشاره کرد:

۱. باید به سمت اصلاح قوانین حرکت نموده و تراحم و تعارض در قوانین را مرتفع کنیم، که بهتر است ضوابط کلی و چهارچوب‌های اصلی قیمت‌گذاری توسط مجلس قانونگذاری شود، زیرا وقتی که چهارچوب‌های کلی مشخص شود دولت می‌تواند ضوابط جزئی قیمت‌گذاری را تعیین کنند و این امر، مانع برخوردهای سلیقه‌ای دولت‌ها می‌شود که در وضعیت موجود برای بهتر اجرا شدن قوانین، دولت باید این ضوابط را تعیین کند.

۲. نظارت مستمر و قیمت‌گذاری از وظایف مهم حکومت و دولت اسلامی است که هر چه بیشتر و دقیق‌تر این مهم انجام گیرد، مسلماً جرم احتکار کمتر صورت گرفته و جامعه کمتر دچار مضیقه و آسیب خواهد شد؛ البته ناگفته نماند که نقش مردم در معرفی محتکران و گران‌فروشان نیز، تأثیر بسزایی در جلوگیری از این جرم خواهد داشت.

۳. باتوجه به اینکه در حال حاضر با رشد فزاینده این جرم در جامعه روبه‌رو هستیم، پیشنهاد می‌شود قوه قضائیه با برخوردهای سریع، قانونی، به موقع و مؤثر از پیشرفت روز افزون این جرم جلوگیری کند، زیرا ضعف سیستم‌های نظارتی و کشف جرم از یک طرف و سودجویی افراد در این زمینه از طرف دیگر، باعث گسترش این جرم شده است. بسیاری از کارشناسان بر این باورند که اگر برخوردهای قانونی، سریع، به موقع و متناسب با جرم صورت گیرد، تا این میزان شاهد وقوع جرایم در جامعه نخواهیم بود. بر این اساس، اگر با محتکران به موقع و با قاطعیت برخورد می‌شد، به طور قطع امروز شاهد وقوع این جرم از سوی مجرمان نبودیم و بازار به دلیل احتکار تا این میزان آسیب نمی‌دید.

متأسفانه ما، در برهه‌ای از زمان نسبت به یک جرم حساس هستیم و در برهه دیگر نسبت به آن بی‌توجه، که این الگوی رفتاری، کمک شایانی به سودجویان برای ارتکاب جرم است. در حال حاضر در بخش قضایی بسیاری از مشکلات شکلی در حال حل شدن است اما برای رسیدگی بهتر به این جرائم می‌توان پرونده آن‌ها را یا بدون نوبت یا در دادگاه ویژه رسیدگی کرد. همچنین در بسیاری از موارد علم قاضی در رأی یک پرونده بسیار حائز اهمیت است، زیرا مجرمین در بسیاری از قوانین که اختلاف نظر وجود دارد، به نفع خود سودجویی می‌کنند. در اینجا باید گفت اگر برخوردهای قانونی، سریع، به موقع و متناسب با جرم صورت گیرد تا این میزان شاهد وقوع جرایم در جامعه نخواهیم بود.

منابع و مأخذ:

- قرآن کریم
- ابن تیمیہ، محمدیوسف موسی (بی تا)، الحسبة فی الاسلام، قاهره: دارالزینی للطباعة والنشر.
  - ابن عابدین، محمدامین (۱۴۱۲ق)، الرد المختار علی الدر المختار فی شرح تنویر الابصار، ج ۵، بیروت: دارالفکر.
  - اصغری، سید محمد (۱۳۷۷)، بررسی حقوقی و فقهی دومیثله رشوه و احتکار، تهران: اطلاعات.
  - حاکم نیشابوری، محمد ابن عبدالله (۱۴۱۷) المستدرک علی الصحیحین، ریاض: دارالحرمین.
  - حائری، مرتضی (۱۳۴۵)، ابتغاء الفضیلة فی شرح الوسیله، قم: مکتبة الطباطبایی.
  - حرعاملی، محمد بن حسن (بی تا)، وسایل الشیعه، تهران: انتشارات اسلامیة.
  - زمشخری، محمود بن عمر (۱۴۰۴)، اساس البلاغة، بیروت: دار احیاء التراث.
  - شیخ انصاری، مرتضی (۱۴۱۹)، مکاسب، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
  - عمید، حسن (۱۳۶۳)، فرهنگ عمید، ج ۱، تهران: سپهر.
  - فراهیدی، خلیل ابن احمد (۱۳۷۲)، کتاب العین، ج ۳، تهران: انتشارات اسوه.
  - فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب (۱۹۹۱م)، القاموس المحيط، ج ۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
  - قانون تشدید مجازات محترکان و گران فروشان
  - قانون تعزیرات حکومتی
  - قانون مجازات اخلا لگران در نظام اقتصادی کشور
  - قانون نظام صنفی
  - محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۵)، تحصیل مال نامشروع در حقوق اسلامی، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

- منتظری، حسینعلی (۱۳۷۹)، مبانی فقهی حکومت اسلامی، تهران: نشر سراییه.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۶۵) تحریر الوسیله، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مهدوی‌پور، اعظم (۱۳۶۰)، سیاست کیفری افتراقی در قلمرو بزهکاری اقتصادی، تهران: نشر میزان.

